

הרקע / The Historical Background of the Battle between Amaziah and Jehoash
ההיסטורי לפרשת המלחמה בין אמציה ליהואש

Author(s): נדב נאמן and N. Na'aman

Source: *Shnaton: An Annual for Biblical and Ancient Near Eastern Studies* / שנתון
(תשמ"ה), לחקר המקרא והמזרח הקדום, תשמ"ה, כרך ט, pp. 211-217

Published by: המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל / Mandel Institute for Jewish Studies

Stable URL: <http://www.jstor.com/stable/23412645>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://about.jstor.org/terms>

JSTOR

Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Shnaton: An Annual for Biblical and Ancient Near Eastern Studies* / שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום

הרקע ההיסטורי לפרשת המלחמה בין אמציה ליהואש

נרב נאמן

אוניברסיטת תל אביב

הרקע לקרב בבית שמש בין אמציה בן יואש מלך יהודה ליהואש מלך ישראל כפי שהוא מוצג במל"ב יד ח-יב מעורר תמיהה. לפי המסופר שלח אמציה שליחים אל מלך ישראל, כשהמסר העיקרי שנמסר באמצעותם הוא 'לכה נתראה פנים' (פסוק ח). ניתן לחשוב שהצירוף 'ראה פנים' מכוון למיפגש בין השניים לשם הסדרת יחסיהם. אבל בהמשך תיאור הפרשה כתוב 'ויתראו פנים... וינגף יהודה לפני ישראל' (פסוקים יא-יב), ומשתמע מכך שדברי אמציה הם מעין הזמנה לקרב. על רקע קריאת תגר זו יובנו גם דברי התשובה של יהואש 'הכה הכית את אדום ונשאך לבך. הכבר ושכ בביתך ולמה תתגרה ברעה ונפלתה אתה ויהודה עמך' (פסוק י). מלך ישראל רואה במסע המוצלח שערך אמציה לאדום את הגורם לעזות פניו, שביטוייה בדברי השליחות אליו 'לכה נתראה פנים', והוא מזהיר אותו שלא להתגרות בגורלו, שמא תבוא עליו רעה. התמונה המצטיירת לכאורה היא, שנצחונו של אמציה עורר ביהודה תחושת בטחון עצמי, עד כדי קריאת תגר על שכנתה הצפונית החזקה.

ברוח זאת אכן פרשו חוקרים את הכתוב וראו בו ביטוי לנסיון יהודאי להרחיב את תחום שלטונה בשפלה הצפונית, בסביבות בית שמש. שנדה סבר שהיתה מחלוקת בין ישראל ויהודה על הגבול באזור שמצפון לבית שמש וכי לאחר הנסיגה הארמית ניסה מלך יהודה להרחיב גבולו צפונה¹. ואולם, בעוד שלפי פירוש זה יהודה היא היוזמת, הרוחפת והמתרחבת, מתואר דווקא מלך ישראל כצד התוקף (ויעל יהואש מלך ישראל'), ולא עוד אלא שהקרב נערך 'בבית שמש אשר ליהודה'². בית שמש שכנה בתחום ממלכת יהודה³ סמוך לגבולה עם פלשת ולא הרחק מגבולה הדרומי-מערבי של ממלכת ישראל (שהגיע עד ליובלי נחל אילון מדרום לגזר ואילון⁴), ומלך יהודה, שלכאורה יזם את הקרב, הוא המתגונן ולא התוקף.

1. A. Šanda, *Die Bücher der Könige Übersetzt und Erklärt*, II, Münster 1912, p. 166; cf. J. Gray, *I & II Kings*, 2nd revised ed., Philadelphia 1970, p. 608; M. Rehm, *Das zweite Buch der Könige, Ein Kommentar*, Würzburg 1982, p. 138.

2. בגלל הנוסח 'בבית שמש אשר ליהודה' הניחו לעתים חוקרים, שהמקור עליו נשען בעל ספר מלכים נכתב בממלכת שומרון. ראה: שנדה, שם, עמ' 166; I. Benzing, *Die Bücher der Könige Erklärt*, Leipzig 1899, p. 164; R. Kittel, *Geschichte des Volkes Israel*, II, Gotha 1925, pp. 323, 420f.

3. הסברה של רהם (לעיל, הערה 1, עמ' 138) כי בית שמש היתה בפרק זמן זה בידו מלך ישראל, נשענת אך ורק על ההנחה שאמציה היה היוזם והתוקף, ואינה עולה בקנה אחד עם פשוטו של הכתוב 'בבית שמש אשר ליהודה'.

4. על מקומה של בית שמש במערכת הגבולות בשפלה הצפונית בימי בית ראשון, ראה לאחרונה N. Na'aman, 'Hezekiah's Fortified Cities and the LMLK Stamps', *BASOR*, 261 (1986), pp. 7, 10.

חידה נוספת היא אי-ההתאמה בין המשל המוצג בסיפור לבין הנמשל ההיסטורי. במשל ישנו לעג לשפל ולעלוב (החוח), אשר העז לבקש את יד בתו של הנישא והמרומם ביותר (ארז הלבנון), ואשר אפסותו נתגלתה עד מהרה כשנרמס אגב אורחה ומאום לא נותר ממנו ומיזמרתו הנלעגת. כיצד משקף משל זה את הנמשל: דברי השליחות של אמציה ליהואש בעקבות נצחונו על אדום? שנדה ניסה לפתור קושי זה בהנחה, שאמציה ביקש לשאת נסיכה מישראל, וכי על כך נסב המשל⁵. אף ייבין סבר כי דברי אמציה היו הזמנה 'לפגישת הידברות על ברית שתחזוק בקשרי נישואים בין שני בתי המלוכה'⁶. אבל המשל אמור להיות מובן לקורא לאור תיאור האירועים, תיאור שבו אין שמץ רמז להצעת נישואים, והכתוב 'למה תתגרה ברעה' אינה עולה בקנה אחד עם פירושים אלה⁷.

נראה לי שהמפתח להבנת הסיטואציה המתוארת טמון בשאלת מעמדן של שתי הממלכות בתקופה זו: יהואש ראה ביהודה ממלכה כפופה בעלת מעמד נחות ופנייתו של אמציה נראתה לו כהתגרות; ואילו אמציה, בעקבות נצחונו על אדום, שאף להכריז בו כמלך שווה מעמד למלך ישראל. כדי להבין עמדות מנוגדות אלה יש להבהיר תחילה את מערכת היחסים במרחב הסורו — ארץ ישראלי בתקופה זו לאור עקרון ההגמוניה המדינית-טריטוריאלית שאותה יורשת ממלכה מנצחת מן הממלכה המנוצחת⁸.

כנקודת מוצא לדיון תשמש תקופת ההגמוניה הארמית: חזאל מלך דמשק שעבד את ממלכת ישראל (מל"ב י לב-לג; יג ג, כב; השווה ח יב-יג), ולאחר מכן ערך מסע לגבול פלשת, כבש את גת פלשתים ואיים לעלות על ממלכת יהודה (ובמקביל גם על חוף פלשת). יואש מלך יהודה בחר להשתעבד לו ללא קרב, העלה מס כבד לארם, וכך חילץ את ממלכתו מחורבנות והרס (מל"ב יב יח-יט). דומה כי בפרק זמן זה השתלט חזאל על כל הממלכות ששכנו בתחומי ארץ ישראל ועבר הירדן ובאופן זה הפך לשליט הגמוני בכל המרחב שבין דמשק לגבול מצרים. מסעות המלחמה של ארד-ניררי הג' (809-783 לפסה"נ) לסוריה בשנים 805-803 ושוב בשנת 796 הביאו לתפנית ביחסי הכוחות באזור. דמשק נוצחה בקרב(ות), איבדה את בנות בריתה, ולבסוף אף נכבשה ונאלצה להעלות מס כבד לאשור⁹. בכתובת סיכום שנמצאה בכלח, בירתו

5. שנדה (לעיל, הערה 1), עמ' 165.

6. ש' ייבין, 'הממלכה המפולגת: רחבעם – אחז / ירבעם – פקח', בתוך: א' מלמט (עורך), ימי המלוכה – היסטוריה מדינית (ההיסטוריה של עם ישראל, סדרה ראשונה: מראשית עד מרד בר-כוכבא), ירושלים תשמ"ב, עמ' 107.

7. לביקורת ההשקפה של שנדה, ראה גריי (לעיל, הערה 1), עמ' 607; רהם (לעיל, הערה 1), עמ' 139.

8. ח' תדמור, 'עזריהו מלך יהודה בכתובות-אשור', בתוך: א' מלמט (עורך), בימי בית ראשון, מלכיות ישראל ויהודה, ירושלים תשכ"ב, עמ' 163-172, ושם ספרות נוספת.

9. מתוך הספרות העשירה שנתפרסמה בנושא זה, ראה: ח' תדמור, 'האסטילה של ארד-ניררי השלישי מלך אשור מתל אל-רימה', קדמוניות, ב (תשל"ל), עמ' 135-136; ב' עודד, 'המסעות של ארד-ניררי הג' לסוריה הדרומית (ולאזרץ ישראל)', מחקרים בתולדות עם-ישראל וארץ-ישראל, ב (תשל"ב), עמ' 25-34; S. Page, 'A Stela of Adad-Nirari III and Nergal-Ereš from Tell al Rimah', *Iraq*, 30 (1968), pp. 139-153; A.R. Millard and H. Tadmor, 'Adad-Nirari III in Syria', *Iraq*, 35 (1973), pp. 57-64, with earlier literature in notes 3 and 16; H. Tadmor, 'The Historical Inscriptions of Adad-Nirari III', *Iraq*, 35 (1973), pp. 141-150; A.R. Millard, 'Adad-Nirari III, Aram and Arpad', *PEQ*, 105 (1973), pp. 161-164; W.H. Shea, 'Adad-Nirari III and Jehoash of Israel', *JCS*, 30 (1978), pp. 101-113; E. Lipinski, 'Aram et Israël du Xe au VIIIe siècle av. N.È.', *Acta Antiqua*, 27 (1979), pp. 85-93, with earlier literature in pp. 85f, notes 117-120.

של אדד-ניררי, מונה השליט האשורי את הממלכות שכבש במערב, ונוסף לארצות ח'תי (צפון סוריה ומרכזה) ואמורו (דרום סוריה) הוא מזכיר את צור, צידון, ישראל ('בית עמרי'), אדום ופלשת¹⁰. התחום המושעבר חופף לתחום ההגמוניה של ממלכת ארם דמשק, שהקיף בדרום את חוף פלשת ואת ממלכת אדום; מסתבר שמלך אשור ראה עצמו יורש להגמוניה של דמשק במרחב זה ולפיכך הטיל עולו על הממלכות ששכנו בו וחייבן להעלות לו מס¹¹. אין כל ראייה לכך שהשליט האשורי הרחיק במסעותיו כה דרומה, עד לגבול מצרים. בשנת 803 הגיע הצבא האשורי עד לפַעֲלִי, הִזְהָה אולי לבעל-ראש (הר הכרמל) בגבול ישראל וצור¹² וניתק את דמשק משתי הממלכות החשובות ביותר שהיו מושעברות לה, חמת וישראל, אשר מרדו בה עוד קודם לכן (ראה מל"ב יג ד-ה וכתובת זכור מלך חמת ולעש). ואילו בשנת 796 ערך אדד-ניררי מסע נגד ממלכת ארם, שנותרה ללא בנות ברית, היכה אותה בקרב, כבש את דמשק ושבר את עוצמת כוחה. בעקבות זאת קיבל השליט האשורי מס מכל הממלכות שהיו כפופות עד אז לדמשק.

בין השנים 796 ו-773 לא שב הצבא האשורי לזירה הדרום סורית — ארץ ישראלית. מצב דברים זה נוצל על ידי יהואש מלך ישראל כדי להכות את דמשק, לרחוק את רגליה מן הזירה הארץ ישראלית, להחזיר לממלכת ישראל את התחומים בהם החזיקה בימי בית עמרי ושאבדו לה בתקופת ההגמוניה הארמית, ואף לזכות במעמד מועדף בשווקים של דמשק (מל"ב יג יז-יח, כה; מל"א כ כג-לד)¹³. בעקבות נצחונו על ארם דמשק ראה עצמו יהואש כיורשה של ההגמוניה המדינית-טריטוריאלית של הממלכה המנוצחת וכאדוניה של ממלכת יהודה, שכנתו הדרומית. כנגד תביעה ישראלית זאת להגמוניה, שוראי חייבה הפגנת כוח, אם לא שימוש בו, היו מאמציו של אמציה מכוונים להשגת מאזן כוחות צבאי, ובעקבות זאת גם שוויון במעמד מדיני. דומה שהמסע נגד אדום נועד, בין היתר, לקדם מטרה זו. בהצגת המאורעות בספר דברי הימים מופיע פרט, שיש לו חשיבות לא מבוססת להבנת הרקע למסע. לאחר תיאור סכימטי של גיוס צבא יהודה וארגונו לפי יחידות (דו"ב כה ה), תיאור שספק אם נשען על מסורת קדומה מימי בית ראשון¹⁴, מוסיף המספר אפיוורה נוספת: מלך יהודה שכר בכסף רב (מאה ככר) יחידת צבא מישראל, אלא שלבסוף התחרט ונמנע מלשתף אותה במסע (פסוקים ו-י). פרשת שילוחו של חיל העזר מישראל שולבה במסגרת תורת הגמול המיוחדת של בעל ספר דברי הימים, באופן שהוצאה מהקשרה ההיסטורי המקורי, ואולם לעצם המאורע ולתוצאותיו ניחוח היסטורי אותנטי. ראוי לציין, שאין מקבילה בספר דברי הימים (או אף בספרים אחרים במקרא) לאפיוורה זו של

10. לכתובת מכלת, ראה תדמור (לעיל, הערה 9), עמ' 148–149, ושם ספרות נוספת.

11. תדמור (לעיל, הערה 8), עמ' 166–167, ושם ספרות נוספת בהערה 42.

12. לזיהוי של בעלי, הנזכרת בכרוניקון האפונימי בציון לשנת 803, עם בעל ראש, הנזכר בכתובתו של שלמנאסר הג' בתיאור המסע האשורי בשנת 841 לפסה"נ, ראה ליפנסקי (לעיל, הערה 9), עמ' 77–78, 87, ושם ספרות נוספת בהערות 83 ו-123.

13. לקביעת זמנם של המאורעות המתוארים במל"א כ בימי בית יהוא, ראה ליפנסקי (לעיל, הערה 9), עמ' 80–85, ושם ספרות נוספת בהערה 103; א' רופא, סיפורי הנביאים, 'ירושלים תשמ"ג, עמ' 54, הערה 3, 158, הערה 12; E. Lipinski, 'Le 12', A/O, 14 (1942), pp. 154–161; A. Jepsen, 'Israel und Damaskus', *Proceedings of the Fifth World Congress of Jewish Studies*, I, Ben-Hadad II de la Bible et l'histoire', Jerusalem 1969, pp. 157–163.

14. P. Welten, *Geschichte und Geschichtsdarstellung in den Chronikbüchern*, Neukirchen-Vluyn 1973, pp. 90–93.

שכירת צבא מִיִּשְׂרָאֵל לְעֹזֶרֶת מֶלֶךְ יְהוּדָה. יתר על כן, סיומה של הפרשה (פסוק יג) עומד בניגוד גמור לתורת הגמול של המחבר: על מעשהו ה'חיובי' של אמציה, אשר מנע מחיל העזר הישראלי לקחת חלק במסע ושלחו חזרה לארצו, הוא לא רק זוכה לגמול (נצחון מוחץ על אדום) אלא גם נענש (החיל החזיר פשוט על עריו ובוזו אותן). חריג בולט זה מעיד בעליל על כך, שהתיאור מבוסס על מקור קדום, שבו נזכרו אולי גרוד מִיִּשְׂרָאֵל והפועל 'שכר'¹⁵, ומקור זה לא שולב היטב בהיסטוריוגרפיה המיוחדת של בעל ספר דברי הימים¹⁶. לגרעין קדום זה הוסיף המספר המאוחר נופך רב משלו: הגרוד מִיִּשְׂרָאֵל הפך לכוח בן מאה אלף איש, בהתאמה למספרים העצומים בהם נוקט המחבר בכל תיאורי המיפקדים והמלחמות; ה'שכר' הפך לסכום נכבד מאד (מאה ככר) ששולם לצבא שנשכר; ואילו ערי יהודה אותן בזז הגרוד, ששמותיהן לא נזכרו כנראה במקור הקדום, הוצגו כשוכנות 'משמרן ועד בית חורון', תיאור המשקף את חוסר ההבנה של בעל דברי הימים לגבי היקף תחומה של ממלכת יהודה בתקופה זו¹⁷. נראה לי, שביסוד הפרשה עמד שיתוף פעולה מתוכנן בין ממלכות ישראל ויהודה במגמה לפתוח את הנתבי המוליך לים סוף ולאילת, אשר נחסם מאז מרד אדום בימי יהורם בן יהושפט (מל"ב ח כ-כב). יחידה מִיִּשְׂרָאֵל, ש'נשכרה' למסע, עמדה לקחת בו חלק, בדומה לשיתוף הפעולה שנתקיים בין שתי הממלכות בימי בית עמרי (מל"א כב ד; מל"ב ג ז; ט כח). ואולם מלך יהודה החליט לצאת לבדו, אל נכון במסגרת מאמציו לרופף את תלותו בישראל ולפתח בעצמו את הקשרים המסחריים באזור ים סוף¹⁸.

מסעו של מלך יהודה נגד אדום הסתיים בהצלחה: הצבא האדומי הוכה 'בגי מלח', אי-שם סמוך לנחל הערבה, ומלך יהודה תפס את הסלע, מאחו אדומי חשוב על הנתבי שהולך למפרץ אילת (מל"ב יב ז). נראה לי שהדין עם הרן¹⁹ אשר סבר שהנצחון היהודאי לא לווה בהשתלטות על אדום וכי מטרת אמציה היתה להשתלט על הנתבי העיקרי שהוביל לים סוף. הזכרת הסלע בשופ' א לו מלמדת שמקומו סמוך למעלה עקרבים, על הגבול הדרומי-מזרחי של כנען עם

15. על הלשון 'שכר' בהוראה של שכירת צד שלישי כדי שיכריע במאבק בין שני צדדים יריבים, ראה מ' כוגן וח' תדמור, 'אחו ותגלת-פלאסר בספר מלכים: בחנים היסטוריוגרפיים', ארץ ישראל, יד (תשל"ח), עמ' 59 והערה 42.

16. שרה יפת, אמונות ודעות בספר דברי הימים ומקומן בעולם המחשבה המקראית, ירושלים תשל"ז, עמ' 136-137, הערה 456.

17. חוסר ההבנה של בעל ספר דברי הימים לגבי המציאות הטריטוריאלית של ימי בית ראשון בא ליטוי במקומות אחרים. כך למשל הוא מייחס ליותם את שעבודה של ממלכת עמון (דה"ב כז ה), אף כי בין שתי הממלכות הפריד תחום השלטון הישראלי משני עברי הירדן וגבול יהודה היה מרוחק מרחק רב מגבולה של עמון. כמו כן הוא מניח שיריחו נכללה בתחומה של ממלכת יהודה (דה"ב כח טו), אף כי העיר נכללה בימי בית ראשון בתחום שכנתה הצפונית (מל"א טז לד; מל"ב ב א-ה, יט-כא; ג לח-מא, ועוד). דומה שהדין עם ולטן (לעיל, הערה 14, עמ' 165-166, 169-170), אשר ראה בתיאורים אלה השתקפות של המציאות המדינית מזמנו של מחבר ספר דברי הימים.

18. על הגורם הכלכלי במדיניותם של מלכי יהודה במחצית הראשונה של המאה השמינית לפסה"נ, ראה ש' ייבין, 'יהודה חוזרת לאילת', בתוך: ספר אילת (הכינוס הארצי השמונה-עשרה לידיעת הארץ), ירושלים תשכ"ג, עמ' 26-29; הנ"ל, 'יחסי יהודה וישראל בימי בית יהוא', בתוך ספר זר-כבוד, ירושלים תשכ"ח, עמ' 375-380.

19. מ' הרן, 'תקופתן של נבואות עמוס', תקופות ומוסדות במקרא, ירושלים תשל"ג, עמ' 310-313.

אדום, ולא עמוק בתחומה של אדום כפי ששיערו חוקרים בדרך כלל²⁰. לפיכך אין למצוא שום רמז לכך, שאדום השתחררה במועד מאוחר מעולה של יהודה: ממלכת אדום לא נכבשה ולפיכך אין מקום לתאר השתחררותה. לעומת זאת מודגש אובדנה של אילת בימי אחז מלך יהודה (מל"ב טז ו). דומה שכל הערויות על יחסי יהודה ואדום במאה השמינית לפסה"נ (מל"ב יד ז, כב; טז ו) נוגעות לאילת ולשליטה בים סוף, ואינן קשורות לבעיית השלטון באדום גופה. זו השתחררה מעול יהודה בימי יהורם בן יהושפט (מל"ב ח כ-כ) ולא שועבדה שוב. אמציה הסתפק בפתיחת נתיב הסחר לים סוף, אבל בעקבות כשלונו בקרב בית שמש נמנע ממנו מלנצל את הישגו זה.

לאחר מותו של אמציה בנה בנו, עוזיהו, את אילת 'וישבה ליהודה' (מל"ב יד כב). אילת ועציון גבר היו בידי ממלכת ישראל בימי שלמה (מל"א ט כו; דה"ב ח יז) ובידי ממלכת יהודה בימי יהושפט (מל"א כב מט; דה"ב כ לו), וכעת 'שבו' לירידה. מסתבר שעוזיהו לא רק יסד מחדש את המקום (לשימוש זה של הפועל 'בנה' ראה מל"א יב כה; טז כד, לד), אלא אף איכלס אותה בתושבים שהובאו מיהודה, ואשר ישבו במקום עד שגורשו על ידי האדומים (מל"ב טז ו)²¹. אילת היא היישוב היחיד ש'ניבנה' לחוף ים סוף, ולפיכך יש לקבוע את מקומה בתל אל-ח'ליפה, באתר היחיד שהיה בנוי, מבוצר ומיושב באיזור מפרץ אילת²². בשל מרכזיותה באיזור ציינו בעזרתה גם את מקומה של עציון גבר (מל"א ט כו 'ואני עשה המלך שלמה בעציון-גבר אשר את אלות'). מקום אחרון זה שכן לחוף ים סוף (מל"א כב מט 'כי נשברה אניות בעציון גבר'), ובו ניבנו הספינות וממנו יצאו למסעותיהן דרומה (מל"א ט כו; דה"ב כ לו). אילת (תל אל-ח'ליפה) היתה המרכז המינהלי והמסחרי, ולפיכך נבנתה בריחוק-מה מן החוף (כשש מאות מטר) ובשולי נוה המדבר של עקבה, מחוץ למקום חנייתם של נוודי המדבר. את המרכז שבנה עוזיהו יש לזהות עם המצודה בעלת השער וחומת הקידמות והניסגות, אשר נוסדה במאה השמינית והמשיכה להתקיים עד המאה הששית לפסה"נ²³. ואכן, לפי הכתוב דחקו האדומים את בני יהודה מאילת, תפסו את מקומם 'וישבו שם עד היום הזה' (מל"ב טז ו).

מקומו של המרכז המינהלי-מסחרי באילת (תל אל-ח'ליפה) מעיד שקשור צפונה, לציר נחל הערבה. מסתבר שאמציה, ועוזיהו אחריו, סרבו לשתף את שכניהם, מלכי ישראל, בסחר זה, שנשא בחובו רווחים נאים, והמשיכו בכך את מדיניותו של יהושפט, שאף הוא סרב לבקשת אחוזיהו לקחת חלק במסע לאופיר אף כי היה קשור עימו בברית (מל"א כב נ). נראה לי שעל רקע זה יש להסביר את הקמתה של תחנת הסחר לשיירות בחורבת תימן (כונתילת עג'רוד),

20. לזיהויים שהוצעו לסלע, ראה ב' מזר, 'סלע, הסלע', אנציקלופדיה מקראית, ה, ירושלים תשכ"ח, טורים 1050-1051, ושם ספרות נוספת; הרן (לעיל, הערה 19), עמ' 312, הערה 63, ושם ספרות נוספת.
21. לבעיית הנוסח של מל"ב טז ו, ראה כוגן ותרמור (לעיל, הערה 15), עמ' 55, 57, ושם ספרות נוספת בהערות 9-11, 22. אין ספק שיש לגרוס 'לאדם' (במקום 'לארם') ו'אדומים' (במקום 'אדומים').
22. לבעיית הזיהוי של אילת ועציון גבר, ראה נ' גליק, 'אילת, אילות', אנציקלופדיה מקראית, א, ירושלים תש"י, טורים 268-272, ושם ספרות נוספת; ש' אחיטוב, 'עציון גבר, עצין גבר', אנציקלופדיה מקראית, ו, ירושלים תשל"ב, טורים 332-333, ושם ספרות נוספת; ב' מזר, 'עציון גבר ועברונה', ארץ ישראל, יב (תשל"ה), עמ' 46-48; ז' משל, 'הערות לבעיית תל אל-ח'ליפה, אילת ועציון גבר', ארץ ישראל, יב (תשל"ה), עמ' 49-56; G.D. Pratico, 'Nelson Glueck's 1938-1940 Excavations at Tell el-Kheleifeh: A Reappraisal', *BASOR*, 259 (1985), pp. 1-32, with earlier literature in pp. 29-32.
23. לדיון בסטראטיגרפיה ובמצאים מתל אל-ח'ליפה לאור בדיקה מחודשת של הממצאים מן החפירה, ראה פרטיקו (לעיל, הערה 22), עמ' 1-27.

ליד הנתיב שנועד לעקוף את ציר נחל הערבה שנשלט על ידי מלכי יהודה²⁴. דרך זו (דרב אל-ע'זה) מוליכה מדרומו של חוף פלשת לעבר מפרץ אילת ודרום סיני, והקמת המבנה באתר מבודד זה, כחמישים ק"מ מדרום לקדש ברנע, מחייבת להניח שהיתה זו רשות ממלכתית שפעלה במקום. מסתבר שנתיב חליפי זה שימש את ממלכת ישראל, שנאלצה לבחור בו ברצונה לקחת חלק בסחר הדרומי, אולי בשותפות עם אחת מממלכות פלשת או עם ממלכת צור²⁵. מאחר שהאתר נתקיים רק במשך פרק זמן קצר יש אולי לקבוע אותו לימיו של ירבעם הב', אשר עלה לשלטון זמן קצר לאחר הקרב בבית שמש. השאלה אם שימש האתר בחורבת תימן גם כמרכז פולחני, נוסף להיותו תחנת דרכים בדרך למפרץ אילת, חורגת מענייננו ולא תידון כאן.

סירובו של אמציה לשתף את מלך ישראל במסע נגד אדום ובפתיחת ציר הסחר הדרומי וכן שילוחו של הגדוד הישראלי, גרמו ודאי למתח ביחסי שתי הממלכות. לא מן הנמנע שבתיאור על פשיטת הגדוד שהוחזר מן המסע (דה"ב כה יג), למרות הנופך שהוסיף לו בעל ספר דברי הימים, משתקפת בכל זאת התגובה הישראלית על סירוב זה. התביעה הישראלית להגמוניה על ממלכת יהודה בעקבות נצחונה על ארם דמשק, מאמציו של מלך יהודה להשתחרר מכפיפותו ולזכות במעמד השווה לזה של שכנו הצפוני, והמתחות שנוצרה בעקבות המסע לאדום – כל אלה עומדים ברקע לפרשה שבה פתחנו את הדיון. דברי מלך יהודה 'לכה נתראה פנים' משקפים קריאה למשא ומתן בדרכי שלום, משא ומתן שבו תופיע יהודה כשוות מעמד לשכנתה ותסדיר את יחסיה עמה. על כך השיב מלך ישראל במשל החוח והארז, שבו דחה מכל וכל את תביעת מלך יהודה לשוויון מעמד: גם לאחר הנצחון על אדום נשאר בעינו ההבדל במעמד בין שני המלכים השכנים, ותביעת מלך יהודה לשוויון מעמד כמוה כהתגרות, שסופה רע ומר. דומה שהצירוף 'ראה פנים' מופיע בסיפור בכפל משמעות מכוון: מחד כמתאר מיפגש זה מול זה סביב שולחן הדיונים ומאידך גיסא כמתאר עימות חזיתי של צבא מול צבא בשדה הקרב. התיאור הספרותי של הפרשה מונע מאתנו מלקבוע, אילו עניינים עמדו אז על הפרק.

24. לאתר ולמצאים שנתגלו בחורבת תימן (כונתילת עג'רוד), ראה ו' משל, 'כונתילת עג'רוד – אתר מקודש מתקופת המלוכה בגבול סיני (קטלוג מספר 175, מוזיאון ישראל), ירושלים תשכ"ח; מ' גילולה, 'ליהוה שמרן ולאשרה', שנתון למקרא ולמחקר המזרח הקדום, ג (תשל"ט), עמ' 130–133; מ' ויינפלד 'כונתילת עג'רוד – אתר מקודש מתקופת המלוכה', שנתון, ד (תש"ס), עמ' 280–284; הנ"ל, 'נוספות לכתובות עג'רוד', שנתון, ה-ו (תשמ"א-תשמ"ב), עמ' 237–239; J.A. Emerton, 'New Light on Israelite Religion: 239–237', *ZA W*, 94 (1982), pp. 2–20; Pirhiya Beck, 'The Drawings from Horvat Teiman (Kuntillet ^CAjrud)', *Tel Aviv*, 9 (1982), pp. 3–68; W.G. Dever, 'Asherah, Consort of Yahweh? New Evidence from Kuntillet ^CAjrud', *BASOR*, 255 (1984), pp. 21–37, with earlier literature in pp. 34–37; J. Gunneweg, I. Perlman and Z. Meshel, 'The Origin of the Pottery of Kuntillet ^CAjrud', *Iej*, 35 (1985), pp. 270–283.

25. בדיקת החימר ממנו נעשו כלי החרס שנתגלו בחורבת תימן (כונתילת עג'רוד) הראתה שמוצא הכלים מחבלים שונים בארץ, וכי הפיטאסים נעשו בסביבות ירושלים ומוצאם איפוא מממלכת יהודה (גונוג, פרלמן ומשל, לעיל, הערה 24). כלי קיבול גדולים אלה שימשו כנראה לאגירת מים באתר המדברי, ובוראי נבחרו משום התאמתם הרבה לתפקיד זה. מסתבר שהפיטאסים נרכשו בדרום ממלכת יהודה, במקום קרוב יחסית לאתר היעד שלהם (דוגמת בניין המחסנים הגדול שנחשף בתל באר שבע), במגמה לקצר ככל האפשר את נתיב הובלתם. הופעתם בחורבת תימן אינה ראייה לכך, שגם לממלכת יהודה חלק בסחר שהתנהל בציר דרב אל-ע'זה. ציר נחל הערבה היה פתוח לתנועה במחצית הראשונה של המאה השמינית לפסה"ג בפני מלכי יהודה, ואין לשער שהשתמשו אז בנתיב העקיף והארוך לאין שיעור של דרב אל-ע'זה.

מסתבר שמלך יהודה תבע לבטל סממני כפיפותו, דוגמת מנחות שאותן חוייב להעלות לשומרון, ואולי גם להתוות את הגבול במקומות שהבעלות עליהם היתה שנויה במחלוקת. מכל מקום, תגובתו בעקבות אגרת התשובה שקיבל (פסוק יא 'ולא שמע אמציה') הביאה לכך, שמלך ישראל החליט לערוך מסע צבאי לתחום יהודה ולכפות מילוי רצונו בכוח הזרוע. בניגוד ליואש, אביו של אמציה, שבסיטואציה דומה נכנע לארם והעדיף לשלם מס כדי למנוע מפלה (מל"ב יב יח-יט), בחר אמציה לנסות את מזלו בשדה הקרב, וליד בית שמש נחל תבוסה ונפל בשבי יריבו. הדרך לירושלים היתה פתוחה בפני הצבא הישראלי, ויהואש מיהר לנצל זאת: במסע פתע כבש את ירושלים, הרס קטע מחומתה באורך של כמאה ושמונים מטר (ארבע מאות אמה)²⁶, נטל שלל רב, ואף לקח עמו בני ערובה כדי שנוכחותם בחצרו תבטיח התנהגות נאותה מצד הממלכה הכפופה לו (מל"ב יד יד).

אין אנו יודעים כמה זמן נמשכה תקופת כפיפותה של יהודה לישראל. בתיאור דברי ימיהם של ירבעם הב' ועוזיהו לא נאמר דבר על היחסים ביניהם. יתכן שהתחזקותו של האחרון הביאה לשחרור ממלכתו מעולה של ישראל, ומסתבר שביצורה של ירושלים, התפשטותו לפלשת ובנייתה של אילת מציינים שלב חדש זה. אבל לא מן הנמנע שבתקופת גאותה של ממלכת ישראל בימי ירבעם היתה יהודה במעמד נחות, ורק משנחלשה ישראל ואיבדה את השליטה על רמשק זכתה שכנתה הדרומית בעצמאות מלאה²⁷.

26. על משמעותו של צעד זה, ראה M. Vogelstein, *Jeroboam II. The Rise and Fall of his Empire*, Cincinnati 1945, p. 9 and note 22.

27. להשערה שיהודה נשתעבדה לישראל בימי אמציה ועוזיהו, ראה פוגלשטיין (לעיל, הערה 26), עמ' 7–20.